Περιεχόμενα

Πρόλογος 13

Πίνακας μεταγραφής αραβικών όρων και ονομάτων 17

Εισαγωγή 19

Α΄ Μέρος
Ο πολυθεϊσμός στην προϊσλαμική αραβική θρησκεία

Εισαγωγή: Οι προϋποθέσεις του πολυθεϊσμού
στην Αραβική Χερσόνησο 67

Κεφάλαιο Ι: Η αστρολογική-ειδωλολατρική διάσταση
της προϊσλαμικής αραβικής θρησκείας 71
1. Αλ Λατ (Al-Lāt) 71
2. Αλ Ούζα (Al-ʿUzzā) 81
3. Αλ Μανάτ (Al-Manāt) 82
4. Άλλες αστρικές θεότητες 88
5. Χουμπάλ (Hubal) 90
6. Αλλάχ (Allāh) 93
7. Είδωλα 98
8. Λίθοι, πηγές, σπηλιές 106
9. Τζιν (Jinn) 108
10. Προγονολατρία 114

Κεφάλαιο ΙΙ: Η θρησκευτικότητα στις δύο σημαντικές πόλεις
Μέκκα και Μεδίνα 119
1. Η θρησκευτική σημασία της προϊσλαμικής Μέκκα 119
2. Η Kaʿba 124
3. Οι λόφοι Ṣafā και Marwa 126
4. Η θρησκευτική-πολιτική οργάνωση των Ḥums 127
5. Τα χαρακτηριστικά και η προέλευση του *Οίκου*
του Αλλάχ 131
6. Η οικονομική άνθηση της Μέκκα 134
7. Η κοινωνική διαστρωμάτωση και οι ζυμώσεις στη Μέκκα . . . 136
8. Ο ρόλος του Quṣayy στην ανάδειξη του υπερτοπικού
χαρακτήρα της Μέκκα 143
9. Η τελετουργία του προσκυνήματος στη Μέκκα 148
10. Άλλες τελετουργίες στη Μέκκα 151
11. Οι ποιητές (shāʿir) και οι μάντεις (kāhin) 164
12. Η ειδωλολατρία στη Μέκκα 167
13. Η θρησκευτικότητα στην προϊσλαμική Μεδίνα 172

Β΄ Μέρος
Ο μονοθεϊσμός στην προϊσλαμική αραβική θρησκεία

Εισαγωγή: Οι προϋποθέσεις του μονοθεϊσμού
στην Αραβική Χερσόνησο 183

Κεφάλαιο Ι: Η παρουσία και η εξάπλωση του ιουδαϊσμού
στην Αραβική Χερσόνησο 197
1. Η ιουδαϊκή παρουσία στην Αραβική Χερσόνησο 197
2. Τα χαρακτηριστικά του ιουδαϊσμού
στην Αραβική Χερσόνησο 205
3. Η οργάνωση της κοινωνίας 211
4. Οι μετακινήσεις και οι μεταστροφές 213
5. Οι Ιουδαίοι στη Μεδίνα 215

6. Οι Ιουδαίοι στη νότια Αραβική Χερσόνησο 219
7. Ο ρόλος και η δράση του Dhu Nuwās 221
8. Η αντίδραση των χριστιανών 225
9. Οι συγκρούσεις χριστιανών και Ιουδαίων 229
10. Οι εσχατολογικές τάσεις των Ιουδαίων και ο μεσσιανισμός 232
11. Ιουδαιοχριστιανικές ομάδες 239
12. Κορανικές αναφορές 245

Κεφάλαιο ΙΙ: Η παρουσία και η εξάπλωση του χριστιανισμού στην Αραβική Χερσόνησο 249
1. Η χριστιανική παρουσία στην Αραβική Χερσόνησο 249
2. Banū Ghassān: Η δράση και ο ρόλος τους 253
3. Banū Lakhm: Η δράση και ο ρόλος τους 268
4. Άραβες χριστιανοί ηγεμόνες 269
5. Οι Ομηρίτες 273
6. Οι διωγμοί των χριστιανών και οι αντιδράσεις 282
7. Ο επίσκοπος Γρηγέντιος και οι εξελίξεις στο βασίλειο των Ομηριτών 295
8. Ο ρόλος των βυζαντινών αυτοκρατόρων 301
9. Ο Πατριάρχης Αντιοχείας Γρηγόριος Α΄ 304
10. Ο Munḍir και η δράση του 306
11. Θεοδώρητος Κύρου 317
12. Σωζομενός 322
13. Κύριλλος Σκυθοπολίτης 330
14. Χριστιανικά κείμενα στην αραβική γλώσσα 334
15. Η παρουσία και η επιρροή των μοναστηριών 340
16. Οι Χανίφ 352

Συμπεράσματα 365

Γλωσσάρι 383

Βιβλιογραφία 389

Ευρετήριο 421

Πρόλογος

Η Αραβική Χερσόνησος πριν από την εμφάνιση του Ισλάμ, αλλά και νωρίτερα, ήταν μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περιοχή σε όλα τα επίπεδα –πολιτικά, πολιτισμικά, κοινωνικά, θρησκευτικά– ενώ συγχρόνως ίσχυαν πολύ διαφορετικές συνθήκες σε σύγκριση με τον περιβάλλοντα χώρο, όπου ουσιαστικά κυριαρχούσαν οι μεγάλες δυνάμεις της εποχής, η βυζαντινή αυτοκρατορία και η περσική. Σε αυτό το πλαίσιο η ανάπτυξη της Αραβικής Χερσονήσου ήταν *ετεροχρονισμένη* σε αντιπαραβολή με το Βυζάντιο και την Περσία. Για παράδειγμα, πολιτικά και κοινωνικά λειτουργούσε το φυλετικό σύστημα δομής και οργάνωσης, που όχι μόνο δεν επέτρεπε τη συσπείρωση των Αράβων, αλλά αντίθετα υποδαύλιζε τις μεταξύ τους εντάσεις και συγκρούσεις. Την πολυδιάσπαση αυτή ενίσχυε και ο πολυθεϊστικός *χαρακτήρας* των θρησκειών της χερσονήσου, έστω και αν, λιγότερο ή περισσότερο, εκδηλώνονταν μονοθεϊστικά *χαρακτηριστικά*.

Την ίδια στιγμή η γεωγραφική θέση της χερσονήσου ευνοούσε τον ρόλο της ως εμπορικού διαύλου προϊόντων από και προς την Άπω Ανατολή με τα καραβάνια, αλλά και το κεντρικό λιμάνι της Υεμένης στα νότια. Οι σημαντικές αυτές εμπορικές οδοί ασφαλώς αποτελούσαν μήλον της έριδος για πολλούς, αλλά παράλληλα επέτρεπαν τη διακίνηση και διασπορά των αν-

θρώπων, των ιδεών και των αντιλήψεων, καθιστώντας την ευρύτερη περιοχή μήτρα ζυμώσεων και δυναμικών εξελίξεων. Η συγκεκριμένη δυναμική ενισχυόταν ακόμη περισσότερο από την παρουσία χριστιανών και Ιουδαίων, οι οποίοι βρίσκονταν εκεί από αιώνες, είτε αναζητώντας καταφύγιο από τους διωγμούς κυρίως του Βυζαντίου, είτε ως αυτόχθονες μεταστραφείσες αραβικές φυλές. Επιπλέον, στην περιοχή εκδηλώνονταν για τους ίδιους λόγους και άλλες θρησκευτικές παραδόσεις.

Το *Αναμενόμενο* και το *Απροσδόκητο*, λοιπόν, είναι οι δυο πόλοι μεταξύ των οποίων κινείται το περιεχόμενο της ερευνητικής μας προσπάθειας. Το Αναμενόμενο αναφέρεται στην προοπτική εξάπλωσης και επικράτησης του χριστιανισμού στην Αραβική Χερσόνησο, που διαφαινόταν, πιστεύουμε, με μεγάλες πιθανότητες, όταν ο χριστιανισμός είχε αναμφίβολα κυριαρχήσει και οι πολιτικές συγκυρίες αναδείκνυαν την πρωτοκαθεδρία του Βυζαντίου. Οι Άραβες με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ήταν εξοικειωμένοι με τον χριστιανισμό –ορθόδοξο ή αιρετικό. Ωστόσο, όταν σταδιακά οι κάτοικοι της χερσονήσου ένιωσαν για πολλούς δικούς τους λόγους *την ανάγκη του μονοθεϊσμού*, δεν επέλεξαν την παντοδύναμη τότε χριστιανική έκφρασή του. Δεν επέλεξαν, επίσης, ούτε την άλλη σημαντική μονοθεϊστική επιλογή, τον ιουδαϊσμό, που είχε διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά από τον χριστιανισμό και ήταν εξίσου γνωστός στην ευρύτερη περιοχή.

Οι Άραβες της χερσονήσου, δηλαδή, δεν ακολούθησαν την αναμενόμενη οδό όταν οι συνθήκες στην περιοχή ωρίμασαν για τη μεταστροφή τους στον μονοθεϊσμό. Η λογική, η ιστορία, η δυναμική, οι επιρροές, όλα τα στοιχεία έδειχναν, οδηγούσαν προς τον χριστιανισμό ή τον ιουδαϊσμό, εφόσον η ειδωλολατρία έφθινε και οι άνθρωποι απομακρύνονταν από αυ-

τήν όλο και περισσότερο ή την εγκατέλειπαν. Το ερώτημα που μας ταλανίζει είναι αυτό ακριβώς: Γιατί οι Άραβες της χερσονήσου δεν θέλησαν να μεταστραφούν προς τον χριστιανισμό ή τον ιουδαϊσμό με την τόσο ισχυρή παρουσία και δυναμική στην περιοχή; Άλλωστε, ειδικά στην περίπτωση που θα επέλεγαν τον χριστιανισμό, θα επωφελούνταν και από την πληθώρα των πολιτικών, οικονομικών και άλλων παροχών λόγω της πολιτικής, οικονομικής και στρατιωτικής κυριαρχίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, προκύπτει το Απροσδόκητο, η εμφάνιση της νέας μονοθεϊστικής πίστης, σε μια εποχή και περιοχή που ο θρησκευτικός χάρτης φαινόταν ολοκληρωμένος και ασφυκτικά διαμορφωμένος. *Το Ισλάμ ήταν η απάντηση στις θρησκευτικές, κοινωνικές και πολιτικές αναζητήσεις των Αράβων*. Πρόκειται για μιαν απάντηση που τίποτα δεν την προμήνυε, κατά κανένα τρόπο δεν διαφαινόταν, και όμως η νέα θρησκεία έγινε πολύ γρήγορα το συνεκτικό στοιχείο που μέσα στη χερσόνησο ένωσε τους Άραβες και έξω από αυτήν τους οδήγησε σε εκτεταμένες κατακτήσεις.

Ο Μωάμεθ, με οδηγό και συγκολλητική ουσία τη νέα θρησκεία, μπόρεσε να εμπνεύσει στους Άραβες της εποχής του ό,τι δεν κατάφεραν να τους παράσχουν ο χριστιανισμός και ο ιουδαϊσμός... Αυτό το κατάφερε όχι με την *αναμενόμενη επιλογή* μίας από τις υπάρχουσες μονοθεϊστικές θρησκείες, αλλά με την *απροσδόκητη εισαγωγή* μιας νέας μονοθεϊστικής πίστης, ανατρέποντας τα δεδομένα και τους συσχετισμούς σε όλα τα επίπεδα.

Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στον Κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Καθηγητή της Συ-

γκριτικής Φιλοσοφίας της Θρησκείας, κ. Μάριο Μπέγζο, στον Ομότιμο Καθηγητή της Γενικής Εκκλησιαστικής Ιστορίας, κ. Βλάσιο Φειδά και στον Επίκουρο Καθηγητή του Ιουδαϊσμού-Ιστορίας Εποχής της Καινής Διαθήκης, κ. Κωνσταντίνο Ζάρρα, για τα κριτικά σχόλια και τις βαθυστόχαστες παρατηρήσεις τους σε διάφορα θέματα που αναπτύσσονται στο βιβλίο αυτό, καθώς και για την έμπνευση που έδωσαν παροτρύνοντάς μας να ασχοληθούμε μελλοντικά με διάφορες επιμέρους πτυχές και προεκτάσεις του θέματος. Όποιες αβλεψίες, αστοχίες ή ελλείψεις βαραίνουν αποκλειστικά εμάς.

Μιχάλης Μαριόρας
Αθήνα, Μάιος 2015

Εισαγωγή

Στις ισλαμικές σπουδές το κύριο ενδιαφέρον επικεντρώνεται –ασφαλώς έτσι πρέπει να είναι και για πρακτικούς λόγους– στην εποχή της εμφάνισης του Ισλάμ, μάλλον λίγο νωρίτερα από την εποχή της γέννησης του Μωάμεθ και εξής. Πραγματικά, η δυναμική της νέας θρησκείας και οι ευρύτερες θρησκευτικές, κοινωνικές, οικονομικές, στρατιωτικές και πολιτικές αλλαγές που προκάλεσε σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, αφού σε περίπου εκατό χρόνια είχε γίνει αυτοκρατορία, δεν μπορούν να περάσουν απαρατήρητες στον παγκόσμιο χάρτη και να μην επισκιάσουν οτιδήποτε άλλο από την προηγούμενη εποχή στη συγκεκριμένη περιοχή.

Σε κάθε περίπτωση είναι σαφές ότι η εξουθένωση των δύο υπερδυνάμεων της περιοχής –Βυζάντιο και Περσία– από τις μεταξύ τους συγκρούσεις επέτρεψε να δημιουργηθεί επαρκής πολιτικός και στρατιωτικός ζωτικός χώρος για την εμφάνιση ενός νέου ρυθμιστικού παράγοντα του διεθνούς σκηνικού, και αυτό ακριβώς εκμεταλλεύτηκαν οι Άραβες. Αυτό έγινε εφικτό όταν κατάφεραν να ξεπεράσουν τις φυγόκεντρες διασπαστικές τάσεις τους και να ενωθούν για τη διεκδίκηση ενός κοινού στόχου υπό την απόλυτα και αδιαμφισβήτητα κεντρομόλο διάσταση της νέας θρησκευτικής πίστης. Ωστόσο, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής το γεγονός ότι στην ιστορία

δεν υπάρχουν παρθενογενέσεις, αλλά τα φαινόμενα και οι καταστάσεις *συλλαμβάνονται*, εκδηλώνονται, επηρεάζονται και επηρεάζουν –για να ολοκληρωθούν τελικά– μέσα σε ένα ευρύτερο ή στενότερο, αλλά σίγουρα συγκεκριμένο περιβάλλον, μια συγκεκριμένη εποχή και έναν συγκεκριμένο τόπο. Έτσι, λοιπόν, το Ισλάμ εμφανίστηκε στην Αραβική Χερσόνησο, όπου από πάρα πολύ παλιά ζούσαν και δρούσαν άνθρωποι με διάφορες καταβολές, πολιτισμό και θρησκεία, λιγότερο ή περισσότερο ανεπτυγμένα.

Για τους παραπάνω λόγους η ιστορία φωτίζεται και γίνεται καλύτερα αντιληπτή, όπως είναι φυσικό, όταν μελετάται και η προϊστορία, ώστε να φανερωθούν οι αφετηρίες, οι επιδράσεις και η πρωτοτυπία κάθε γεγονότος ή κατάστασης. Επομένως, στην περίπτωση που μας αφορά, η προσέγγιση της προϊσλαμικής θρησκευτικότητας των Αράβων στην περιοχή της χερσονήσου μπορεί να μας βοηθήσει στην κατανόηση πολλών διαστάσεων του ίδιου του Ισλάμ. Παρ' όλα αυτά, όμως, δεν είναι εύκολο να παραδεχτούμε ότι έχει ολοκληρωθεί η σχετική εικόνα, καθώς υπολείπεται αρκετός δρόμος ακόμη μέχρι να αποκτήσουμε την πλήρη διάσταση της προϊσλαμικής θρησκευτικότητας, κυρίως αφού επιτραπούν και ολοκληρωθούν οι ανασκαφικές προσπάθειες σε ολόκληρη τη συγκεκριμένη περιοχή[1].

Η δική μας προσέγγιση συνίσταται στην κριτική παρουσίαση των γνωστών σχετικών στοιχείων και κυρίως στη διερεύνηση, όπως θα δούμε παρακάτω, δύο βασικών ερωτημά-

1. Για παράδειγμα, είναι εμφανής η ποσοτική διαφορά της επιστημονικής παραγωγής σχετικά με τη sharī'a από ό,τι με την προϊσλαμική θρησκευτικότητα των Αράβων.

των. Αυτά σαφέστατα υπονοούνταν από την περιρρέουσα «θρησκευτική» ατμόσφαιρα της εποχής, αλλά δεν απαντήθηκαν αναμενόμενα από την πραγματικότητα, που τελικά επέλεξε μια τελείως διαφορετική πρόταση με την εμφάνιση της νέας θρησκείας.

Κατά την προϊσλαμική εποχή το διεθνές σκηνικό σε όλα τα επίπεδα ήταν πολύ διαφορετικό από αυτό της Αραβικής Χερσονήσου. Η λεπτομερής ανάλυση αυτής της πραγματικότητας θα μας έθετε εκτός του πλαισίου της εργασίας μας, καθώς πρόκειται για ένα ευρύτατο χρονικό[2] και γεωγραφικό διάστημα. Για αυτούς τους λόγους, θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας κυρίως στην περίοδο πριν από την εμφάνιση της νέας θρησκείας, περίπου, δηλαδή, έναν με δύο αιώνες πριν από την έναρξη του κηρύγματος του Μωάμεθ, γύρω στο 610 μ.Χ.

Το διάστημα αυτό είναι, πιστεύουμε, ικανοποιητικό ώστε να καταγραφούν και να γίνουν αντιληπτές οι συνθήκες μέσα στις οποίες εμφανίστηκε, αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε το Ισλάμ. Όπου κρίνεται απαραίτητο, για τη διερεύνηση συγκεκριμένων γεγονότων ή άλλων παραμέτρων που μπορούν να ερμηνεύσουν

2. Για συστηματική ενημέρωση σχετικά με την ευρύτερη χρονική περίοδο που ουσιαστικά θα λέγαμε ότι αφορά γενικά την ύστερη αρχαιότητα και τις επιμέρους θεματικές ενότητες βλ. Shäfer P. (1997), Fowden G. (1993), Feldman L.H. (1993), Brown P. (1976), Bowersock Gl. (1990), Bagnall R.S. (1993), Pachis P. (2004), Pachis P. (2010) και υποσημ. 3. Επίσης, πρβλ. γενικά και τα έργα των μεγάλων ιστορικών για το Βυζάντιο, όπως για παράδειγμα D. Obolenski, G. Ostrogorski, A.A. Vasiliev, E. Ahrweiler, W. Treadgold, C. Mango, C. Morrisson, Βλ. Φειδάς, Ι. Καραγιαννόπουλος, Α. Χριστοφιλοπούλου, Χρ. Παπαδόπουλος κλπ., όπου και εκτενείς αναφορές για τις δύο πρωταγωνίστριες αυτοκρατορίες της εποχής.

καλύτερα την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, θα επανερχόμαστε με προσοχή. Επίσης, εκείνη ακριβώς την εποχή είχαν ήδη διαμορφωθεί και αναπτυχθεί πλήρως όλα τα ρεύματα και οι τάσεις που ενέπνευσαν τον Μωάμεθ, οδηγώντας τον τελικά στην εισαγωγή της νέας θρησκείας στους Άραβες της χερσονήσου.

Συνοπτικά, η Αραβική Χερσόνησος είχε έκταση δύο εκατομμυρίων πεντακοσίων ογδόντα εννέα χιλιάδων τετραγωνικών χιλιομέτρων, περίπου, δηλαδή, το ένα τρίτο της Δυτικής Ευρώπης. Η χερσόνησος διεισδύει στον Ινδικό Ωκεανό, νότια βρίσκονται η Αραβική Θάλασσα και ο Κόλπος του Άντεν, βόρεια το Ιράκ και η Ιορδανία, ανατολικά ο Περσικός Κόλπος και ο Κόλπος του Ομάν, ενώ δυτικά είναι η Ερυθρά Θάλασσα. Το μεγαλύτερο μέρος ήταν έρημος και στέπα, με μικρές καλλιεργήσιμες περιοχές. Η έρημος απλώνεται ουσιαστικά από τον νότο έως τη Μεσοποταμία βορειοανατολικά και βόρεια έως την Ιορδανία και την έρημο της Συρίας. Αντίθετα, στα νοτιοδυτικά της σημερινής Υεμένης το κλίμα δημιουργεί μια πλούσια και εύφορη περιοχή, όπου μπορεί να αναπτυχθεί πλούσια γεωργία.

Από πολύ νωρίς, ήδη από τον 1ο μ.Χ. αιώνα, καθιερώθηκε η τριμερής[3] διαίρεση της Αραβικής Χερσονήσου:

α. Η Πετραία Αραβία, η Arabia Petraia των Ρωμαίων, που ουσιαστικά ήταν το Σινά και το βασίλειο των Ναβαταίων με την ιδιαίτερα σημαντική πρωτεύουσα Πέτρα.

3. Βλ. τη συνοπτική περιγραφή του Hitti P.K. (1968) 44: «The classical writers divided the land into Arabia Felix, Arabia Petraea and Arabia Deserta, corresponding to the tripartite political division of the land in the first Christian century, the first being independent, the second subject to Rome, and the third nominally controlled in part by Pathia».

β. Η Έρημη Αραβία, Arabia Deserta, που περιλάμβανε την έρημο της Μεσοποταμίας και της Συρίας.

γ. Η Ευδαίμων Αραβία, Arabia Felix, το σημαντικότερο και πλουσιότερο υπόλοιπο κομμάτι της χερσονήσου.

Αργότερα, η διαίρεση έγινε σε πέντε μέρη, συμπεριλαμβάνοντας την ευρύτερη περιοχή: Πετραία Αραβία, Έρημη Αραβία, Ευδαίμων Αραβία, Κοίλη Συρία και Παλαιστίνη.

Σε κάθε περίπτωση, η χερσόνησος πρακτικά χωριζόταν στη νότια, που περιλάμβανε μόνο το νοτιοδυτικό μέρος της, και στη βόρεια, που αναφερόταν σε όλη την υπόλοιπη εκτός της ερήμου, με αντίστοιχα διακρινόμενους πληθυσμούς (γλωσσικά, πολιτισμικά κλπ.)[4]. Η αχανής κεντρική έρημος αποτελούσε το φυσικό διαχωριστικό τους όριο.

Κατά την προϊσλαμική εποχή στην ευρύτερη περιοχή της Αραβικής Χερσονήσου ξεχώρισαν για μακρά χρονική περίοδο τα εξής βασίλεια:

α. Στον Βορρά:

1. Το βασίλειο των Ναβαταίων στην Πετραία Αραβία από τον 6ο περίπου π.Χ. αιώνα έως το 105 μ.Χ., που έγινε από τον Τραϊανό ρωμαϊκή επαρχία.

2. Η πόλη-κράτος Παλμύρα από τον 1ο π.Χ. αιώνα έως το 272 μ.Χ., που την κατέστρεψε ο Αυρηλιανός.

4. «The geographical division of the land by the trackless desert into northern and southern sections has its counterpart in the peoples who inhabit it. The North Arabians are mostly nomads living in 'houses of hair' in al-Ḥijāj and Najd; the South Arabians are in the main sedentary, domiciled in al-Yaman, Ḥaḍramawt and along the neighbouring coast. The Northerners speak the language of the Koran, the Arabic par excellence; the Southerners used an ancient Semitic tongue of their own, Sabaean or Ḥimyarite, with which the Ethiopic of Africa is closely allied», Hitti P.K. (1968) 30.

3. Το κρατίδιο των Banū Ghassān –Γασανιδών[5]– στα νότια της Δαμασκού, από το 490 μ.Χ. περίπου έως τον 7ο μ.Χ. αιώνα.

4. Το κρατίδιο των Banū Lakhm –Λακχιμιδών[6]– στην περιοχή Ḥīra του Ιράκ κοντά στην Kūfa, περίπου από τον 3ο έως τον 5ο μ.Χ. αιώνα.

β. Στον Νότο:

1. Το βασίλειο των Μιναίων –Mā'īn– στο σύνολο σχεδόν της νότιας χερσονήσου, περίπου από το 1200 έως το 650 π.Χ.

2. Το βασίλειο των Σαβαίων –Sābi'a– από το 950 έως το 115 π.Χ. , οι οποίοι ουσιαστικά απορρόφησαν την όλο και περισσότερο παρακμάζουσα επικράτεια των Μιναίων και κυριάρχησαν σε ολόκληρη τη νότια Αραβία[7].

3. Το βασίλειο των Ḥaḍramaut, που άνθισε στη νότια ακτογραμμή της χερσονήσου περίπου από τον 5ο έως και τον 1ο μ.Χ. αιώνα.

4. Το βασίλειο των Qatabān, που βρισκόταν στα βόρεια σύνορα του Ḥaḍramaut, περίπου από το 400 έως το 50 π.Χ.

5. Το βασίλειο των Ḥimyar –Ομηριτών– στα νοτιοδυτικά

---

5. Για τους Banū Ghassān, οι οποίοι πρωταγωνίστησαν αργότερα στις εξελίξεις, βλ. Shahīd I. (1995) 51-104.

6. Για τους Banū Lakhm, οι οποίοι επίσης ανέλαβαν ενεργή δράση αργότερα, βλ. Trimingham J.S. (1979) 125-177 και 188-202, Shahīd I. (1984a) 353-357, Nau Fr. (1933) 36-94 και Charles H. (1936) 55-84.

7. Τόσο οι Σαβαίοι (*Ψαλμ.* 71:10, *Ησ.* 60:6, *Ιερεμ.* 6:20, *Ιεζεκ.* 27:22 και 38:13, *Ιώβ* 6:19, *Γ΄ Βασιλ.* 10:1-13, *Β΄ Παραλ.* 9:1-12) όσο και οι Μιναίοι (*Ιώβ* 11:1, *Α΄ Παραλ.* 4:41, *Β΄ Παραλ.* 20:1 και 26:7) αναφέρονται σαφέστατα στην Παλαιά Διαθήκη, αν και δεν είναι δυνατός κατ' απόλυτο τρόπο ο ακριβής γεωγραφικός προσδιορισμός των περιοχών τους, βλ. ενδεικτικά για τη σχετική συζήτηση Groom N. (1981) 38-54 και Hitti P.K. (1968) 41-43.

σύνορα της Υεμένης, από το 115 π.Χ. έως το 525 μ.Χ., αντικαθιστώντας ουσιαστικά, και αφού το κατέκτησαν, το βασίλειο των Σαβαίων, και πρωταγωνιστώντας σχεδόν χωρίς αντίπαλο στη νότια μεριά της χερσονήσου για αυτή τη μακρά περίοδο[8].

Οι Ομηρίτες ή Ιμυαρίτες[9] (αλλά και Αμερίτες, Ομηρηνοί, Ιμμερινοί – Ḥimyar) πρωταγωνίστησαν, όπως θα δούμε παρακάτω, στο θρησκευτικό σκηνικό της Αραβικής Χερσονήσου κατά την περίοδο που μας αφορά, δηλαδή έναν αιώνα περίπου πριν από τη γέννηση του Μωάμεθ, κυρίως με την κυριαρχία του ιουδαϊσμού και τον διωγμό του χριστιανισμού στα εδάφη τους, προσθέτοντας μια ακόμη ειδική διάσταση στο ήδη σύνθετο θρησκευτικό περιβάλλον της περιοχής.

Τόσο ο πληθυσμός της νότιας όσο και της βόρειας χερσονήσου ανήκε στους σημιτικούς λαούς. Ωστόσο, Άραβες χαρακτηρίζονταν κυρίως αυτοί της βόρειας μεριάς, ενώ σπάνια ο όρος αναφερόταν και στους νότιους ως γεωγραφικός προσδιορισμός και όχι φυλετικός[10]. Άλλωστε, στην ιστορική συνείδηση ποτέ δεν θεωρήθηκαν «γνήσιοι» Άραβες, ούτε βέβαια η γλώσσα τους καθαρή αραβική[11], για αυτό και το *Κοράνιο* γράφηκε στη γλώσσα των βορείων. Διάφοροι όροι (Άραβες, Σαρακηνοί, Ισμαηλίτες, σκηνίτες, νομάδες) χρησιμοποιήθηκαν κατά περιόδους αναφορικά με τους κατοίκους της Αραβικής

8. Για τις συγκεκριμένες χρονικές περιόδους βλ. Hitti P.K. (1968) 52-56.

9. Για τους Ομηρίτες βλ. Wissmann H. von (1964) και στα ελληνικά την ενδιαφέρουσα διδακτορική διατριβή του Παπαθανασίου Αθ. (1994) σε διαφορετικό, όπως είναι φυσικό, πλαίσιο αναφοράς.

10. Hitti P.K. (1968) 41.

11. Βλ. συνοπτικά Shahīd I. (1984a) 11, υποσημ. 22, και (1989) 338-341 και Lewis B. (1950a) 23-24.

Χερσονήσου, ανάλογα κάθε φορά με τους συγγραφείς και τους στόχους που ήθελαν να εξυπηρετήσουν, αναδεικνύοντας είτε τη σύνδεσή τους με το ένδοξο παρελθόν (π.χ. Ισμαηλίτες) είτε την προέλευσή τους συγκεκριμένα από τον Αβραάμ κλπ.[12].

Οι βόρειοι κάτοικοι της χερσονήσου ήταν κυρίως Βεδουίνοι, οι οποίοι έκαναν νομαδική ζωή ασχολούμενοι ουσιαστικά με την κτηνοτροφία. Αντίθετα, στα νότια υπήρχαν ανεπτυγμένες πόλεις, αν και όχι, βέβαια, στον βαθμό ανάπτυξης των πόλεων των δύο γειτονικών αυτοκρατοριών. Παρ' όλα αυτά, διάφορες σημαντικές υποδομές μαρτυρούν ότι εκεί ζούσε μόνιμα εγκατεστημένος πληθυσμός με αστική δομή, διάφορους θεσμούς και ενδιαφέροντα πολιτισμό, πολύ διαφορετικό βέβαια από ό,τι είχαν αναπτύξει στον βορρά[13].

Κατά τη μακρά περίοδο που προηγήθηκε της εμφάνισης του Ισλάμ, αραβικοί πληθυσμοί σε μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσοστό και σημαντική ή ασήμαντη δράση εντοπίζονταν σε διάφορες περιοχές εκτός της Αραβικής Χερσονήσου, όπως στη Συρία, στην Παλαιστίνη, στη Μεσοποταμία, στη Βαβυλωνία και στη δυτική Περσία[14]. Οι πληθυσμοί αυτοί στο πέρασμα των

12. Η συζήτηση αυτή είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, αλλά πολύ μεγάλη και εκτός των ορίων της συγκεκριμένης εργασίας, βλ. σχετικά Shahīd I. (1984a) 280-283, Trimingham J.S. (1979) 312-313, Hitti P.K. (1968) 41-43, Graf D.F. (1978) 14, όπου και εκτενής επιχειρηματολογία και βιβλιογραφία.

13. Για το ιδιαίτερα ανεπτυγμένο επίπεδο της νότιας χερσονήσου βλ. μεταξύ άλλων Chelhod J. (1985), όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

14. Όπως παρατηρεί σχετικά ο Trimingham J.S. (1979) 1: «In fact, the Arabs inhabited all the regions lying to the north of the Peninsula proper, Syria and Palestine, Mesopotamia and Babylonia, even parts of Western Persia, intermingled with the Aramaic-speaking peoples of these regions».

αιώνων υπήρξαν γεωργοί, νομάδες, έμποροι, και έζησαν στην πόλη και στην ύπαιθρο, καλύπτοντας ουσιαστικά όλο το φάσμα της οικονομικής δραστηριότητας εκείνης της εποχής. Ακριβώς για αυτό δεν είναι πάντοτε απόλυτα δυνατός ο διαχωρισμός του επαγγελματικού-οικονομικού προσανατολισμού, καθώς ανάλογα με την περιοχή και τις συνθήκες άλλαζαν, προσαρμόζονταν και υιοθετούσαν ό,τι ταίριαζε καλύτερα κάθε φορά με τις ανάγκες και τις δυνατότητές τους[15].

Σε γενικές γραμμές, θα λέγαμε ότι οι κύριες πολιτικές, κοινωνικές, θρησκευτικές κλπ. διαφορές μεταξύ της περιοχής της Αραβικής Χερσονήσου και ουσιαστικά των γύρω αυτοκρατοριών, Βυζάντιο και Περσία, συνοψίζονται σχηματικά ως εξής:

α. Το γενικότερο επίπεδο ανάπτυξης της χερσονήσου μάλλον ανταποκρινόταν στις συνθήκες της αρχαίας εποχής και όχι στη σύγχρονη ανάπτυξη της ύστερης αρχαιότητας.

β. Θρησκευτικά κυριαρχούσε ο μονοθεϊσμός στις γύρω περιοχές, ενώ στη χερσόνησο, με λίγες εξαιρέσεις, η ειδωλολατρία.

γ. Οι πληθυσμοί στις δύο μεγάλες αυτοκρατορίες ήταν στην πλειονότητά τους αγροτικοί, χωρίς να λείπουν ασφαλώς οι καθαρά αστικοί στις μεγάλες πόλεις, ενώ οι Άραβες ήταν στην πλειονότητά τους νομάδες-κτηνοτρόφοι.

δ. Στις αυτοκρατορίες κυριαρχούσαν οι πόλεις, ενώ στη χερσόνησο οι οάσεις και οι κατασκηνώσεις των φυλών, με ελάχιστες εξαιρέσεις αστικής δομής.

---

15. «The term 'Arab' distinguished a particular cultural group of peoples having an outlook on life that derived from a nomadic heritage, but which tended to become blurred whenever changes in their mode of life took place through association and intermingling with other peoples», Trimingham J.S. (1979) 3-4.

Γλωσσάρι

abū Qubays	Όρος στην περιοχή της Μέκκα
aḥābīsh	Φυλετική ομάδα στην προϊσλαμική Μέκκα
ʾaḥbār	Νομικοί
Allāh	Ο κυρίαρχος θεός του αραβικού πανθέου
ʾAlmaqah	Ο ισχυρός Θεός
ʿamm	Θείος
anṣāb	Λίθοι λατρείας
Arabia Deserta	Έρημη Αραβία
Arabia Felix	Ευδαίμονα Αραβία
Arabia Petraia	Πετραία Αραβία
aṣnām	Είδωλο
ʿAṡtar	Αφροδίτη
Aws	Η φατρία των Aws
Baʿla	Σημιτικός θεός
banū	Φατρία
baṭn	Είδωλο των Nabīt
Bāyt Allāh	Ο Οίκος του Αλλάχ
Boṣrā	Βασόρα
Dajjāl	Αντίχριστος
Dhu ʾl-Khalaṣa	Ο τοξότης θεός των Αράβων
Dhu Nuwās	Βασιλιάς των Ομηριτών
Elōah	Ο θεός στα εβραϊκά

Ġāribān	Αποσπερίτης
gharānīq	Στίχοι που «αφαιρέθηκαν» από το *Κοράνιο* και αναφέρονταν στις τρεις θηλυκές θεότητες
Ghassān	Η φατρία των Γασανιδών
Ghaṭafān	Αραβική φυλή
ḥadīth	Αναγγελία, είδηση, παράδοση, απόφθεγμα, λογίο
Ḥaḍramaut	Περιοχή στη νότια Αραβία
Ḥajj	Ιερό προσκύνημα στη Μέκκα
hājjī	Προσκυνητής
ḥanīf	Τύπος προϊσλαμικού μονοθεϊστή
ḥaram	Ιερή, απαγορευμένη περιοχή
ḥaṭīm	Τόπος φύλαξης των αφιερωμένων ζώων
Ḥayyān	Ιωάννης
Ḥijāj	Η περιοχή Ḥijāj: η δυτική περιοχή της Αραβικής Χερσονήσου, Μέκκα-Μεδίνα και τριγύρω
ḥijr	Ανοικτός χώρος γύρω από την Kaʿba
hilf	Επίσημη συμμαχία
ḥimā	Προστατευόμενη ιερή περιοχή
Ḥimyar	Το βασίλειο των Ομηριτών
Hīt	Η Ηλιούπολη στη Μεσοποταμία, Αμμάν
Hubal	Πνεύμα-Θεός της κεντρικής και βόρειας Αραβίας
Hudhayl	Αραβική φυλή
Ḥums	Θρησκευτική και πολιτική «οργάνωση»
Huzam	Είδωλο των Aws και Khazraj
Iblīs	Διάβολος
ʾil-ʾilāh	Ο θεός στα αραβικά
Ilāh	Ο προκάτοχος του Allāh
īmān	Πίστη
injīl	Ευαγγέλιο
Isāf wā-Naʾila	Ζευγάρι προϊσλαμικών θεοτήτων

jāhilīya	Εποχή της άγνοιας, της βαρβαρότητας, προϊσλαμική εποχή
Jinn	Τζιν, πνεύματα
Juḍām	Αραβική φυλή
Kaʿba	Το ιερό με τον Μαύρο Λίθο στη Μέκκα
kāhin	Μάντης
ḳaws	Τόξο
Ḳaws Ḳuzaḥ	Ο θεός ουράνιο τόξο
Khamīs	Είδωλο των Khazraj
Khazradj	Η φατρία των Khazradj
Khuzāʿa	Η φατρία των Khuzāʿa
kitāb	Βιβλίο
kitāb al-Aṣnām	Το βιβλίο των ειδώλων
kōhēn	Ιερέας στα εβραϊκά
Ḳudayd	Πόλη 15 χιλιόμετρα από τη Μεδίνα
Kuzāʿa	Αντίπαλος του Quṣayy
ḳuzaḥ	Ουράνιο τόξο
Lakhm	Η φατρία των Λακχμιδών
Lāt	Η Θεά, προϊσλαμική θεότητα (σχετίζεται με τον Ήλιο)
latta	Αναμειγνύω ή ζυμώνω κριθαρένιο φαγητό
Maʾāb	Πόλη στην περιοχή της Υπεριορδανίας
Māʿin	Περιοχή στη νότια Αραβία
Manāf	Θεότητα της προϊσλαμικής Αραβίας
Manāt	Η θεά της μοίρας, του θανάτου
Maqām Ibrāhīm	Ιερός Λίθος του Ισλάμ
maqbarat al-Naṣāra	Κοιμητήριο των χριστιανών
Marwa	Λόφος στην περιοχή της Μέκκα
masājid Maryam	Χώροι προσευχής της Παναγίας
merkābāh	Τάση του ιουδαϊκού μυστικισμού
Minā	Κοιλάδα έξω από τη Μέκκα
Mustarī	Δίας

Nabīt	Αραβική φυλή
Nasr	Θεός της προϊσλαμικής Αραβίας
naurāwu	Φωτεινότητα
Nur Muḥammadī	Το φως του Μωάμεθ
qarīn	Jinn φύλακας συγκεκριμένου ανθρώπου
Qatabān	Περιοχή στη νότια Αραβία
Quraysh	Η φατρία του Μωάμεθ, ισχυρή στη Μέκκα
Quṣayy	Ο αρχηγός της φατρίας των Quraysh
rabba	Μητέρα των θεών
rabbāniyyūn	Ραββίνοι
raḥmānists	Οικτίρμονες-φιλεύσπλαχνοι
Saba’	Περιοχή στη νότια Αραβία
sādin	Ιερέας
Ṣafā	Λόφος στους πρόποδες του Abū Qubays
Saḥar	Αυγή
Sa‘īda	Είδωλο των Azd και Quḍā‘a
Ṡāriqān	Αυγερινός
sawīk	Κριθαρένιο φαγητό
shā‘ir	Ποιητής
Shams	Ήλιος
Sharaḥbi’il Yakkuf	Ηγεμόνας των Ομηριτών
sharī‘a	Ισλαμικός νόμος
shurakā’	Σύντροφοι (είδωλα πιθανότατα συνδεόμενα λανθασμένα με τον Allāh)
Ṣi‘rī	Σείριος
Sīn	Σελήνη
siyar	Βιογραφίες
Suhail	Κάνωπος
sūra	Σκαλοπάτι, κεφάλαιο του *Κορανίου*
Suwā‘	Θεός της προϊσλαμικής Αραβίας
tafsīr	Ερμηνευτική γραμματεία του *Κορανίου*
Ṭāghiya	Εξέχουσα θεότητα

tahannuth	Ζώντας μοναχική ζωή
talbiyya	Τύπος μουσουλμανικής προσευχής
Tamim	Αραβική φυλή
ṭawāf	Τελετουργική περιφορά των πιστών
Thaqīf	Αραβική φυλή
ʻUḍra	Αραβική φυλή
ʻukuf	Απόσυρση-«απομόνωση»
umma	Μουσουλμανική κοινότητα
ʻUmra	Μικρό προσκύνημα στη Μέκκα
ʻUṭārid	Ερμής
ʻUzzā	Η Δυνατή, προϊσλαμική θεότητα (σχετίζεται με την Αφροδίτη)
wa'd al-banāt	Παιδοκτονία (ανεπιθύμητες θυγατέρες)
Wadd	Θεός της προϊσλαμικής Αραβίας
walī	«Άγιος», φίλος του Θεού
Yaghūth	Θεός της προϊσλαμικής Αραβίας
Yathrib	Η παλαιά ονομασία της Μεδίνα
Yaʻūk	Θεός της προϊσλαμικής Αραβίας
Ẓafār	Πρωτεύουσα της Ḥimyar
Zamzam	Ιερή πηγή κοντά στην Kaʻba
Zuhra	Αφροδίτη